

James Greenberg. *A New Look at Atonement in Leviticus: The Meaning and Purpose of Kipper Revisited* [=Bulletin for Biblical Research Supplement, 23]. University Park, PA: Eisenbrauns, 2019. XII + 211 с.

Монографія Джеймса Грінберга на основі його докторської дисертації, захищеної 2017 року в Трініті-коледжі (Брістоль) під керівництвом Гордона Уенгема й Річарда Гесса, присвячена актуальній темі тлумачення лексеми קִפֶּר (викупити/викупувувати). Залучаючи різний текстовий і лінгвістичний матеріал, автор переглядає відомі ідеї та поняття про викуплення, термінологічно виражені згаданим словом. Він виявляє нову валентність *kipper* – процесу, що включає маніпуляції з кров'ю в межах святилища й зосереджений на встановленні зв'язку між Ягве, святилищем і богопоклонниками. Як наслідок, за *kipper* закріплюється роль ритуальної скріпи. Крім розгляду лінгвістичних і синтаксичних особливостей у контексті цієї теми, у монографії робиться спроба відповісти на широкий спектр запитань, таких як: чому священнику як посередникові культу і представникові жертводавця доручали використання крові та плоті тварини? У чому полягає різниця між навмисним і ненавмисним гріхом? Як змінюються богословські конотації *kipper* відповідно до розмаїття видів жертвоприношень? Чи можливе в межах святилища як головного релігійного центру обрядової діяльності стародавнього Ізраїля співіснування святого і нечистого?

У вступі до праці (с. 1–11) автор подає базові методологічні припущення, а самé дослідження позиціонується в ширшому полі. Огляд попередніх тлумачень системи жертвоприношень допомагає авторові сформулювати ключові позиції й окреслити проблеми, з якими стикається кожне з них (с. 1–8). Замість починати з апріорних тверджень про значення стандартної термінології та символізму, що належать до сфери жертвоприношень, Грінберг збирає текстові підказки для власної інтерпретаційної схеми, яку він називає «стратегією іманентності тексту» (a text-immanent strategy, с. 8, 189–193). Зазначена стратегія ґрунтується на індуктивному аналізі текстів щодо специфіки жертвоприношень у корпусах так званої Священничої Тори (Priestly Torah) і Школи святості (Holiness School). У цьому він слідує розмежуванням текстових даних, представлених у книзі Ізраеля Кноля (с. 9)¹. Звичайно ж, він погоджується далеко не з усіма встановленими Кнолем деталями літературно-богословських співвідношень між зазначеними збірками текстів, але вважає, що завдяки цьому можна краще «почути» зміст текстів і детермінувати їхню інтенцію (там само). Зосередившись на біблійних відомостях і водночас акцентуючи увагу на суті жертвоприношень,

¹ Israel Knohl. *The Sanctuary of Silence: The Priestly Torah and the Holiness School*. Minneapolis: Fortress, 1995.

Грінберг бажає уникнути екзегетичних пасток символічного і структуралістського підходів, у які, на погляд автора, потрапляли його попередники, що займалися проблематикою *kipper*. По-перше, це нав'язування висновків компаративної ритуалістики. По-друге, фокусування на ролі обрядової механіки та дій замість виявлення їхніх цільових призначень (с. 9). На додаток до цього Грінберг справедливо вказує на небезпеку надмірної залежності деяких дослідників від новозавітного богослов'я викуплення у проясненні функції та суті *kipper*. До речі, порівняльні відомості та тексти Тори, які не належать до корпусів Священничої Тори і Школи святості, усе ж входять в орбіту інтересів ученого, але виключно як додатковий матеріал, що не впливає на основні висновки (с. 9).

У першій главі дослідник закладає наріжний камінь своєї екзегетичної «будівлі», аналізуючи зміст Вих 30:11–16 та Лев 1–7. Чому саме цей уривок Священничої Тори він розглядає як базовий? Бо в ньому дієслово *kipper* (Вих 30:10, 15, 16) та іменник *kōper* згадуються разом. Відомо, що співвідношення між цими термінами досі залишається дискусійним питанням, але воно важливе для багатьох припущень і різного роду тверджень. На думку Грінберга, оскільки *kipper* як фактив *kōper* згадується у Вих 30:11–16 без будь-якого зв'язку зі злочином чи правопорушенням, то мотив відкуплення/викупу автоматично виключений. Тут мова йде про встановлення захисних стосунків між Ягве і грішником, який приносить Йому жертву (с. 16–19). Також, розширюючи аргументаційну базу своїх припущень, дослідник звертається до інформативних нюансів у Лев 4:1 – 5:26, де встановлено алгоритм маніпуляцій та озвучується причинність таких видів жертв, як לִקְרֹן (с. 20–42) і דָּשָׁן (с. 42–45). Він також приділяє особливу увагу критиці теорії Джейкоба Мільгрона, згідно з якою об'єктом обряду *kipper* і пов'язаних із цим ритуальних дій виступає святилище, яке потребує очищення від гріха й видалення нечистоти поза його межі². Що стосується релігійної громади Ізраїля, то вона виключена з цього процесу (с. 26–32). Такі дії були спрямовані на збереження Божої присутності в цьому сакральному місці. На відміну від поширеного в сучасних дослідженнях погляду Мільгрона щодо «осквернення-і-очищення» (pollution-and-purge), Грінберг пропонує інший підхід до проблеми *kipper*, кваліфікуючи його як «відносини»: як ненавмисний гріх, так і культова нечистота руйнують єдність людини з Богом, і *kipper* власне призначений виправити зруйновані стосунки. Інакше кажучи, у представленій автором реконструкції процесу відкуплення головна мета обряду *kipper* полягає у створенні протекційного зв'язку між Ягве і людиною, яка приносить жертву (с. 33–34, 45). Жертва демонструє наявність

² Jacob Milgrom. *Leviticus 1-16* [= The Anchor Yale Bible Commentaries]. New Haven, CT: Yale University Press, 1998.

каяття і богопоклонника, що дає можливість завдяки *kipper* відновити його відносини з Богом, тобто примирити обидві сторони. Останньому це дозволяє уникнути майбутнього гніву.

Питання взаємозв'язку святилища і подвійного зла – гріха і нечистоти – перебуває в центрі уваги другого розділу. Автор відходить від консенсусу більшості, критикуючи погляд, нібито святість і нечистота співіснують у межах ізраїльського культу³. Він вважає, що таке сприйняття дає підставу для іншої поширеної в наукових колах, але не менш помилкової концепції – «осквернення-очищення» святилища (с. 53–63). На його думку, «святилище святе і не може осквернитися гріхом і тілесною нечистотою» (с. 51). Небажання Грінберга бодай частково погодитися з протилежною точкою зору помітне в аналітичному огляді лексичного кластера в Лев 20:2–5: два вирази з Лев 20:3 (שְׂדֵה־מִתְּחַלְּלֵהוּ וְשֵׂדֵה־עַמּוּד וְשֵׂדֵה־עַמּוּד וְשֵׂדֵה־עַמּוּד) він трактує синонімічно (с. 55–61). Не задля заперечення, та все ж хочеться підкреслити, що з богословсько-текстологічної перспективи це звучить не тільки радикально, а й помилково. Автор монографії не бачить різниці між двома процесами: оскверненням сакрального місця-простору і його десакралізацією. У цьому випадку Мільгром і Гейн, як діалогові партнери Грінберга, виглядають переконливішими у відстоюванні іншої точки зору⁴. Цікаво, що представлений дослідником аналіз уживання таких ключових дієслів, як חָלַל, אָמַד וְאָמַד, підштовхнув його до висновку в руслі раніше намічених тенденцій: לָחַץ не має стосунку до процесу очищення святилища, але належить до сфери стосунків, зруйнованих/порушених унаслідок гріха й нечистоти (с. 91). Однак чи може огляд термінології бути визначальним у цій ситуації?

У третьому розділі, «Левіт 11–15», Грінберг звертається до теми ритуальної нечистоти та її впливу на святилище і людину. Він стверджує, що у Священничій Торі мова завжди йде про нечистоту на предметі чи людині, а не в/на святилищі. Натомість види обрядової нечистоти, згадані в Лев 12–15, негативно впливають на відносини з Ягве, а не на Його присутність у святилищі. Дослідник визнає той факт, що нечистота асоціюється зі святилищем поза межами Священничої Торі. Проте він запевняє, що слово אָמַד у цих випадках має інше значення: воно використовується як синонім єврейського дієслова חָלַל (оскверняти) з конотацією «збезчестити» або «образити», і саме це значення задіяне для опису зруйнованих стосунків із Ягве. Грінберг критикує позицію Мільгрона, як, зрештою, і Гейна (с. 93–103), згідно з якою необхідність לָחַץ з метою очищення обумовлена впливом нечистоти

³ Dutra Amorim. *Desecration and Defilement in the Old Testament*, PhD. Andrews University 1985.

⁴ Roy Gane. *Cult and Character: Purification Offerings, Day of Atonement, and Theodicy*. Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 2005.

на святиню на відстані, тобто через повітря (с. 100). Полемізуючи з ними, Грінберг зміщує акцент із головного на другорядне, говорячи про те, що викликана нечистотою тривалість розриву тісного зв'язку між Богом і тим, хто приносить жертву, вимагає לָקַח (с. 103). Цим і пояснюється, чому жертви חַטָּאת (לָקַח) приносилися за ненавмисний гріх і нечистоту: «очищення перед обличчям Ягве призводить до тих самих результатів, що й прощення. Відносини відновлюються, внаслідок чого людина отримує вільний доступ до святилища і присутності Ягве» (с. 108–109). Хотілося би звернути увагу на один із нюансів богословської заяви в цьому розділі: *kipper* – це двоетапний процес, що передбачає маніпуляції з кров'ю жертви і спалювання її плоті. Виходячи з лінгвістичного припущення, що «піель» (קָטַף) означає «пов'язувати», а не «очищати», Грінберг заявляє, що кров жертви служила не засобом очищення, а вказівно-з'єднувальним засобом, тобто зв'язувала об'єкти один з одним.

Оскільки вівтар метонімічно представляє Ягве, то специфічні процедури з кров'ю на ньому як з основним медіативним засобом і компонентом *kipper* слугують чинником, що об'єднує Бога і того, хто приносить жертву. Щобільше, завдяки спалюванню плоті тварини усуваються наслідки гріха або нечистоти, внаслідок чого людина стає прощеною або ж очищеною та відновлює свій зв'язок із Ягве. Отже, жертва (לָקַח) однаково функціонує і в ситуації з гріхом, і в обставинах, пов'язаних із ритуальною нечистотою.

Четвертий розділ, «Левіт 8–10», присвячений причинним аспектам ізраїльського культу. Згідно з частково правдивим твердженням Грінберга, через те, що простолюдином не було дозволено безпосередньо взаємодіяти з присутністю Ягве, вони потребували посередництва священників як найважливішої ланки для здійснення *kipper* (с. 113). Ми дозволимо собі погодитися лише з другою частиною цієї думки. Що стосується першої, то у Святому Письмі є факти, котрі суперечать їй: не-священники все-таки мали прямий доступ до Божої присутності – їм доручали вбивство та розчленування жертви всередині сакральних меж шкіни (див., наприклад, Лев 1, 3, 5, 7; Чис 18:7). Іншими словами, вони виконували свою «довівтарну» функцію у здійсненні *kipper*. Священники ж брали участь у «вівтарній» і «післявівтарній» діяльності, коли звершувалася головна частина *kipper* – маніпуляції з кров'ю. Тож, попри строгу ступеневість, доступ до Бога мали всі. Ця ступеневість свідчила про диференціацію ритуальних обов'язків і ролей між різними групами всередині «царства священників» (назарей, простолюди, левіти, аароніди), а також про важливість підтримання такого обрядово-ритуального розмежування, встановленого Ягве.

Прагнучи послідовно дотримуватися своєї методологічної канви, Грінберг уживає термін «гомеостаз» для опису тісного зв'язку між Ягве, народом і служителями культу, встановленого й узаконеного інаугураційними

обрядами (Лев 8–9; с. 116). Цей гомеостаз контролювався специфічними процедурами (Лев 1–7 і 12–15) (с. 117). Якщо він порушувався, як у випадку з Надавом та Авіудом (с. 140–150), то церемоніальні нюанси *kipper* у контексті Дня Викуплення (Лев 16) давали змогу його відновити, тобто скоординувати й відновити рівновагу внутрішнього укладу культової системи. Окрім того, у Лев 16 говориться про універсальну необхідність *kipper* тільки для вирішення питань, пов'язаних із гріхами й нечистотою тих, хто збунтувався проти Бога (проблема святилища не обговорюється). Така поведінка, як зазначає дослідник, руйнує зв'язок Ягве зі святилищем і тими, хто не поділяв бунтарських настроїв (с. 150–152). Обстоюючи власні концептуально-герменевтичні висновки, автор нехтує чіткою і недвозначною інформацією в Лев 16:16–20, 32–33, яка вочевидь суперечить усьому тому, що він представив у цьому підрозділі.

У п'ятому, останньому, розділі свого екзегетичного експерименту Грінберг повертається до теми *kipper*, але вже з детальнішим аналізом ритуалів Йом Кіппура (Лев 16). Він правильно розуміє, хоч і частково, що ритуальна динаміка в Лев 16 націлена на розв'язання проблем, пов'язаних із гріхами, котрі можна охарактеризувати як «повстання» («гріх високо піднятої руки»), зокрема відмовою від обрядів, спрямованих на усунення ритуальної нечистоти, на яку, вважає вчений, не поширюються положення розділів Лев 1–7, 12–15 (с. 153–160). В результаті у фокусі комплексу *kipper* опиняється не бунтівний народ, а Ягве, святилище й ті, хто суворо дотримується приписів про необхідність очищень (с. 160). На жаль, вірячи в об'єктивність свого герменевтичного перегляду багатого матеріалу про ритуали ізраїльського культу, Грінберг ігнорує лексичні паралелі між Лев 16:16, 21, 30 і текстами з Лев 1–7, 12–15. Це не дозволяє йому досягти максимально об'єктивної оцінки у висновках. Останнім штрихом у процедурі відновлення гомеостазу він вважає обряд із козлом відпущення, що виступає символом бунтівної частини народу і якого символічно виганяють до Азазеля (с. 174). У результаті автор коректно висновує (на жаль, це резюме не позначилося на загальній канві його висновків⁵), що точне значення *kipper* у Священничій Торі залежить від ритуальних змінних: у деяких текстах *kipper* може означати «прощення», і тоді йдеться про «примирення» (наприклад, Лев 4:1–6:7). Однак в інших випадках (Лев 14) *kipper* означає «видалення», що незмінно пов'язане зі зміною статусу об'єкта. У підсумку Грінберг зазначає, що зло як спільний знаменник усіх проблем має здатність руйнувати стосунки з Богом та бути джерелом роз'єднання (с. 192), і *kipper* може розглядатися як засіб виправлення таких порушень та їхніх наслідків.

⁵ Див.: Slaviša Janković. *A Re-Examination of Pentateuchal Hamartiology and Atonement as a Hermeneutical Framework for Interpreting the Laying on of Hands*, PhD. Andrews University 2020.

У своїй монографії Грінберг зробив спробу не тільки переглянути й «перекалібрувати» наше розуміння *kipper*, а й поглибити знання про окремі аспекти давньоізраїльського культу. З богословсько-історичної перспективи він обстоює максими, котрі відповідають науковим напрацюванням XIX століття, і тим самим кидає виклик сучасним дослідженням у цій галузі. На основі обмеженого текстового матеріалу автор будує свою концептуальну парадигму тлумачення, за допомогою якої прагне примирити богословськи роз'єднані величини. Він звертає увагу на важливі реляційні грані відкуплення і потенційні труднощі, що випливають з ідеї «осквернення-очищення» святилища. У такому разі вчений мав би побачити проблему також і в бінарному коді (святий – несвятий, чистий – нечистий) як у лейтмотиві, котрий виступає «ключем» до розуміння визначальних факторів досліджуваної теми⁶.

Попри те, що спектр жертв, зафіксований у Святому Письмі, є ширшим, ніж це проаналізував Грінберг, його праця спонукає до роздумів та пошуку відповідної точки правильної інтерпретації *kipper*. Хоча жертвоприношення є однією з найважливіших біблійних тем, питання про їхні цільові призначення, незважаючи на появу ще одного дослідження з відродженою концепцією *kipper* XIX століття, залишається й донині дискусійним⁷. Грінберг дає проникливу, навіть у чомусь радикальну оцінку епохального внеску Мільгрорма, але вважати її збалансованою було б помилкою⁸. Деякі проблеми з обраної тематики в цій науковій роботі переконливо розкриваються, запрошуючи до подальших роздумів. До того ж, автор схематизував та подав у таблицях багато аргументів і результатів екзегетичного стибу, що, безсумнівно, полегшує аналіз його доказів.

Утім, книжка не позбавлена недоліків. Перше, що очевидно: важливим є не тільки вибір методологічного інструментарію дослідження, котрий відповідає поставленим цілям і завданням, а й послідовність розміщення його в тексті. У вступі Грінберг не пропонує чіткого викладу, що становить собою «текстово-імманентний» підхід, хоч у цій частині своєї праці заявляє про те, що його систематичний розгляд *kipper* відрізняється від інших. Зі стратегічного погляду, автор мав би ознайомити читача з принциповими й векторизуючими компонентами свого підходу не у висновку монографії, а на початковому етапі обговорення проблематики. Це ключовий, а не периферійний елемент у розробці системи принципів і методів у науковому

⁶ Код – це своєрідна система, всередині якої відбувається інтерпретація різних концепцій давньоізраїльського культу.

⁷ Див. там само; також: James Haggard. *Metaphor and Atonement: A Conceptual Metaphor Study of the Sacrificial Prescriptions in Leviticus 1–16*, PhD. Asbury Theological Seminary 2022.

⁸ Наразі більш збалансовану позицію щодо *kipper* продемонстровано в дисертації: S. Janković. *A Re-Examination of Pentateuchal Hamartiology and Atonement*, с. 384–560.

проекті, на які він спирається. По-друге, автор сприймає Кнолів поділ текстових даних⁹ як аксіоматичну модель. Слід визнати той факт, що в нас немає незалежної Священничої Тори. Тому виникає цілком логічне запитання: на якій підставі ми віддаємо перевагу гіпотетичній Священничій Торі перед не-Священничою Торою у визначенні богословських констант? Оскільки такого роду сегментація та об'єднання інформативних пластів досі оспорується, закономірно було би звернути увагу й на інші доступні дані. По-третє, автор не торкається ні жанрових, ні композиційних аспектів книги Левіт, ані її риторичних відтінків і тонкощів, що сформували уявлення про деталі жертвоприношень. Як відомо, це центральні питання, що мають вплив на формування висновків про богослов'я в цьому документі¹⁰. До того ж, незбалансована пристрасть дослідника до мікрофілологічних граней витіснила значущі інтратекстуальні натяки в самій книзі Левіт. По-четверте, заява, що лежить в основі авторового розуміння *kipper*, є сумнівного характеру й навіть вимушена: *niel* і *gimnael* נִיֵּל означують «пов'язувати» в контекстах, які по суті не стосуються жертвоприношень. По-п'яте, твердження Грінберга про те, що об'єктом ритуалів Дня Спокути виступали тільки «гріхи високо піднятої руки», не узгоджується з уявленням про всеосяжність спокути.

Загалом монографія Грінберга робить помітний внесок у вивчення теми викуплення в рамках Старого Завіту, і не тільки. Звичайно, не всі погодяться з висновками автора, а часом і з його аргументацією, що виходить поза рамки наукових параметрів доказової бази. Багато його думок можна прийняти лише як робочі гіпотези, і не більше. Майбутнім дослідженням, тематично пов'язаним із концепцією *kipper*, конче доведеться взаємодіяти з критикою автора ідеї «осквернення-очищення» святилища. Та все ж слід визнати, що це технічне видання з його полемічним змістом буде обов'язковим матеріалом діалогічного характеру для дослідників у галузі лінгвістики та біблістики.

Володимир Лукін

PhD, д-р богослов'я, магістр релігієзнавства (Andrews University, США), викладач богословського факультету Заокської духовної академії, Росія

⁹ I. Knohl. *The Sanctuary of Silence*, с. 111–224.

¹⁰ Moshe Kline. *Structure Is Theology: The Composition of Leviticus // Current Issues in Priestly and Related Literature: The Legacy of Jacob Milgrom and Beyond* / ред. Roy E. Gane, Ada Taggar-Cohen [= Resources for Biblical Studies, 82]. Atlanta, GA: SBL Press, 2015, с. 225–264; Christophe Nihan. *From Priestly Torah to Pentateuch: A Study in the Composition of the Book of Leviticus* [= Forschungen Zum Alten Testament II, 25]. Tübingen: Mohr Siebeck, 2007; Wilfried Warning. *The Contribution of Terminological Patterns to the Literary Structure of Leviticus*, PhD. Andrews University 1997.